

شناسایی و تحلیل عوامل کلیدی در روابط متقابل انسان و محیط در خانه‌های قاجاری تبریز با تأکید بر مؤلفه‌های روانشناسی محیطی^۱

گلناز پاک روان

دانشجوی دکتری گروه معماری، واحد اهر، دانشگاه آزاد اسلامی، اهر، ایران

اسداله شفیعی زاده^۲

استادیار گروه معماری، واحد اهر، دانشگاه آزاد اسلامی، اهر، ایران

میر سعید موسوی

استادیار گروه شهرسازی، واحد تبریز، دانشگاه آزاد اسلامی، تبریز، ایران

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۶/۲۶ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۹/۵

چکیده

در سال‌های اخیر موضوع روانشناسی محیطی و روابط انسان و محیط و قابلیت ترجمه آن به زبان محیط و معماری در آثار تاریخی، مورد توجه پژوهشگران این حوزه از دانش قرار گرفته است و متخصصان این حوزه تلاش نموده‌اند تا با کاربردی‌ترین مفاهیم در معماری امروز، به تعالی بناهای امروزی منبعث از شناخت بناهای تاریخی بپردازند. در این راستا، هدف پژوهش حاضر، شناسایی روابط متقابل انسان و محیط از طریق شناخت عوامل کلیدی این حیطه در خانه‌های قاجاری تبریز از روانشناسی محیطی است. روش مورد استفاده در تحقیق حاضر، توصیفی، تحلیلی و اکتشافی است و رویکرد حاکم بر آن، اسنادی و پیمایشی است. در تحقیق حاضر، جهت تجزیه و تحلیل داده‌ها، از روش مطالعات ساختاری در قالب نرم‌افزار میک‌مک (تحلیل آثار متقابل) جهت شناسایی عوامل کلیدی سیستم، استفاده به عمل آمده است. در این راستا، از تعداد ۵۰ کارشناس متخصص در حوزه روانشناسی محیط و معماری جهت وزن‌دهی به شاخص‌ها استفاده شد. بر اساس نتایج بدست آمده، ۱۰ عامل نیازهای مادی، نیازهای روانی، نیازهای عقلانی، نگرش‌ها (فرهنگ)، ارزش‌های اجتماعی، باورها، تجربیات گذشته، انگیزه‌ها، وحدت و مقیاس جز عوامل کلیدی بسیار تأثیرگذار سیستم شناسایی شدند. همچنین ۱۰ مؤلفه بسیار تأثیرپذیر سیستم شامل عوامل سکون، نیازهای روانی، مقیاس، خوانایی و وضوح، انگیزه‌ها، خلوت، مردم‌واری، انعطاف‌پذیری، حریم و چشم انداز شناسایی شد. همچنین بر اساس نمودار پراکنندگی عملکرد متغیرهای تحقیق، سیستم دارای شرایط ناپایدار است.

واژگان کلیدی: روانشناسی محیطی، روابط متقابل انسان و محیط، خانه‌های قاجاری تبریز

۱- این مقاله برگرفته از رساله دکتری نویسنده اول با عنوان بررسی تأثیر متقابل انسان و محیط در کالبد معماری سنتی مبتنی بر مؤلفه‌های روانشناسی محیطی مطالعه موردی خانه‌های قاجار به راهنمایی نویسنده اول و مشاوره نویسنده دوم در دانشگاه آزاد اسلامی اهر می باشد

۲- (نویسنده مسؤل) Shafizade.a@gmail.com

مقدمه

رابطه میان انسان و محیط یک رابطه دو طرفه است که از طریق ادراک صورت می‌گیرد. اگر انسان یا ادراک‌کننده فضا به عنوان ذهنیت و محیط اطراف و ادراک‌شونده فضا به عنوان عینیت در نظر گرفته شود، رابطه عینیت و ذهنیت یک رابطه دیالکتیک است یعنی رابطه‌ای است که دارای گفتمان و تضاد است (Pallasma, 2012). در این بین، به نظر می‌رسد در یک قرن اخیر، انسان خود را مسلط بر محیطی که می‌سازد فرض کرده و فراموش کرده که خود محاط در محیط است. یعنی محیطی که در حال شکل دادن به آن است وی را احاطه و محصور کرده است. رفتاری ما انسان‌ها در محیط‌هایی که ساخته ایم رفتاری جسمی، رفتاری و روانی است (Gorbani, 2020). ما به عنوان انسان به محیط شکل می‌دهیم و از سوی دیگر محیط به روان ما شکل می‌بخشد. تشریح و تفسیر این شکل دهی و شکل‌گیری (تاثیر و تاثر) بین انسان و محیط هدف اصلی این پژوهش است. پائول بل (روانشناس محیطی) می‌نویسد: "در یک نمایش تاتر، زمینه، آنچه روی خواهد داد را مهیا می‌کند" (Bell, 2001).

در قرن معاصر موضوع رابطه انسان و محیط و قابلیت ترجمه آن به زبان طراحی محیط و معماری، مورد توجه پژوهشگران این حوزه از دانش بوده است. در این راستا شناخت انسان و ویژگی‌های محیط زندگی او و چگونگی برقراری رابطه میان این دو عامل اهمیت دارد (Edraki, 2020). در بررسی‌های انجام گرفته مشخص گردیده که از تعامل دو حوزه علوم رفتاری و معماری، دانش میان رشته به تکوین رسیده و نظریه‌های طراحی بر پایه نیازها و درک انسان از محیط تدوین گردیده است، لذا می‌توان «روانشناسی محیطی» را عرصه مشترک معماری و علوم رفتاری قلمداد کرد. هدف معماران از پرداختن به این دانش، تحلیل رابطه انسان و محیط و کاربرد آن در طراحی معماری است (Emagoli, 2012). روانشناسی محیطی مطالعه پیچیده بین مردم و محیط اطرافشان است. به عقیده جیفورد^۱، روانشناسی محیطی با شاخه اصلی روانشناسی تفاوت دارد. زیرا به محیط فیزیکی روزمره می‌پردازد. این علم چارچوبی از نقطه نظرات، تحقیق‌ها و فرضیات را فراهم می‌آورد که می‌تواند به ما در درک بهتری از روابط متقابل انسان و محیط اطراف، کمک کند. با استفاده از این دانش می‌توان پیش از طراحی و ساخت، ارزیابی‌هایی را انجام داد که بهترین ابزار برای طراحان حرفه‌ای به حساب می‌آید. اگر ما بدانیم چه چیز در گذشته عملکرد بهتری از خود نشان داده است، برای طراحی بهتر در آینده آمادگی بیشتری خواهیم داشت. همچنین از این علم می‌توان در بررسی آثار تاریخی معماری و تحلیل تأثیر روابط متقابل انسان و محیط در معماری سنتی نیز بهره جست و از مزایای چنین علمی در شناخت این مکان‌ها استفاده کرد (Setayeshgar, 2020).

در این راستا، آنچه در این پژوهش مورد توجه است، بحث رفتار فضایی افراد، ارتباط و تعاملات آن‌ها با توجه به ساختار کالبدی و سازمان دهی موثر محیط و فضاهاست که امروزه کمتر مورد توجه قرار گرفته است. در حقیقت سازگاری دست ساخته‌های بشری با شرایط روان‌شناختی و نیازهای ذاتی انسان، در طراحی فضاها به طوری که بتواند قلمرو امن و مناسبی را برای کاربران فراهم سازد، دیده نمی‌شود. در نتیجه علی‌رغم اینکه در معماری قدیم

¹ - Gifford

شاهد ساختمان هایی در کمال سادگی و خلوص، در هماهنگی و همخوانی با ویژگی های روحی و روانی افراد هستیم، در عصر حاضر دست ساخته های بشری در پیوند با ویژگی های روان شناختی قرار نگرفته اند.

بیان مسأله

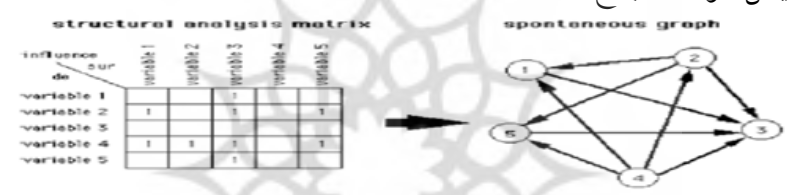
این پژوهش به دنبال ارائه شاخصه های کلیدی مبتنی بر مولفه های روان شناسی محیط در تاثیر متقابل انسان و محیط است. و به دنبال یافتن شاخصه های تاثیرگذار و تأثیرپذیر در روابط انسان و محیط در کالبد معماری سنتی است تا با استفاده از این شاخص ها و با رویکردی جامع، اندیشه ای کیفیت محور را در قالب سامانه ای چند لایه از نظام روابط انسان و محیط تدوین نموده و مورد سنجش قرار دهد و رابطه درونی دو مولفه " کالبد محیط مسکونی سنتی " یعنی " محیط " و " نیازها و توقعات برگرفته از زمینه های فرهنگی و اجتماعی ساکنان " یعنی " انسان " را در قالب سازمانی نظام مند برای ارائه مدلی جهت برنامه ریزی و طراحی کالبد معماری معاصر تبیین نماید. این مهم خود منوط به شناخت و دریافتی عمیق از روابط متقابل انسان و محیط و تعریف مولفه های این ارتباط منطقی بین دو حوزه عمل و نظر است. این پژوهش با فرض اینکه توجه به نسبت نیازهای ساکنان خانه ها در طیفی از ساحت های مادی تا معنوی و پس از آن توجه به توانمندی های محیط کالبدی برای پاسخ پایدار به این نیازها و توقعات، باعث ارتقاء روابط متقابل انسان و محیط می شود به طوری که این محیط با پاسخ به ادراک های انسانی در مراتب واکنش های عاطفی ساکنان نسبت به محیط، عملکردهای ساکنان در محیط و امکان ایجاد محیطی معنی دار برای ساکنان، موجب ایجاد احساس رضایت پایدار در آنان گردد و این پایداری به شکلی خاص از محیط وابسته گردد که بتواند با دست یابی به درجاتی از انطباق پذیری با نیازها و توقعات ساکنان در طول زمان، پاسخگوی آنان باشد، شکل گرفته است. در این راستا، نکته ای که در این زمینه، بسیار حائز اهمیت است، شناسایی نکات کلیدی و عوامل تأثیرگذار در رابطه بین انسان و محیط است که برای تبیین این نکته از خانه های قاجاری تبریز به عنوان نمونه مطالعه استفاده می شود. بر این اساس، سؤالی که در پژوهش حاضر مطرح است به شرح زیر است:

۱- مهمترین عوامل تأثیرگذار در روابط انسان و محیط در کالبد معماری سنتی مبتنی بر مؤلفه های روانشناسی محیطی کدام متغیرها هستند؟

۲- تأثیرپذیری کدام یک از متغیرها در روابط انسان و محیط در کالبد معماری سنتی مبتنی بر مؤلفه های روانشناسی محیطی، بیشتر است؟

روش تحقیق مورد استفاده در این مطالعه، تحلیل تأثیرات متقابل است. پژوهش حاضر از لحاظ هدف کاربردی و از نظر ماهیت، توصیفی-تحلیلی و اکتشافی است که با بکارگیری ترکیبی از مدل های کمی و کیفی انجام گرفته است. همچنین شیوه های گردآوری، اسنادی و کتابخانه ای است. داده های کیفی با طراحی پرسشنامه سنجش اثرات متقابل و از طریق مصاحبه و بررسی اسناد، و داده های کمی به کار رفته در این پژوهش به صورت عددی و از طریق وزن دهی پرسشنامه های دلفی تهیه شده است. در این پژوهش، ابتدا با دیدی سیستماتیک و ساختاری به مرور ادبیات نظری در حوزه روانشناسی محیطی و روابط متقابل انسان و محیط در معماری پرداخته شد، سپس عوامل و متغیرهای دخیل

در این حوزه از طریق انجام مصاحبه‌های عمیق در قالب روش گرند تئوری^۱ استخراج شد، که در بخش بعدی بدان پرداخته می‌شود. در مرحله دوم با استفاده از تکنیک تأثیرات متقابل فازی زبانی (روش تحلیل ساختاری)، امتیازدهی و در محیط نرم‌افزار FL Micmac مورد تحلیل قرار می‌گیرد، که در این راستا، از نظرات ۵۰ کارشناس استفاده می‌شود. در این روش، از شرکت‌کنندگان درخواست می‌شود که نظریات و قضاوت‌های خود را درباره روابط متقابل عوامل، ارائه دهند و همچنین از آنها خواسته می‌شود که درباره پیشنهادهای سایر اعضا نیز داوری کنند. در این روش متغیرهای مؤثر بر سیستم در یک ماتریس $N \times N$ قرار گرفته و بر اساس نظرات گروه کارشناسان در قالب ۱، ۰، ۳، ۲ ارزشگذاری می‌شود. خروجی‌های نرم‌افزار به صورت جداول و نمودارها می‌تواند کمک بسزایی به درک ابعاد و روابط سیستم و چگونگی عمل سیستم در آینده داشته باشد. نرم‌افزار میک مک توسط مؤسسه نوآوری کامپیوتری فرانسوی تحت نظارت مرکز سازمان تحقیقات و راهبرد چشم‌انداز طراحی شده است. این نرم‌افزار جهت تصمیم‌گیری‌های راهبردی و چشم‌اندازسازی مورد استفاده قرار می‌گیرد (de Paor-Evans, 2016). روش پیش‌بینی میک مک به وسیله مایکل گودت^۲ ابداع شد.

شکل ۱- ماتریس تحلیل ساختاری منبع: (Godet, 2006: 15-16).

گودت روش پیش‌بینی به وسیله میک مک را در دو مرحله ارائه داده است (Godet, 2006) که عبارتند از: مرحله ۱: بررسی متغیرها مرحله ۲: بررسی ارتباط بین متغیرها.

با توجه به فرضیه‌های پژوهش که با هدف شناسایی و تحلیل عوامل کلیدی در روابط متقابل انسان و محیط در خانه‌های قاجاری تبریز با تاکید بر مولفه‌های روانشناسی محیطی ارائه شده است، ترسیم مدل گرافیکی پژوهش با فرآیند جمع‌آوری داده‌ها به صورت کتابخانه‌ای و میدانی انجام گرفته است. در روش کتابخانه‌ای از طریق بررسی و مطالعه منابع مکتوب داخلی و خارجی، اقدام به تدوین مبانی نظری و مدل ارزیابی پژوهش و در نهایت استخراج شاخص‌های پژوهش گردید.

ادبیات تحقیق

به عقیده‌ی برخی از محققین قدمت روان‌شناسی محیطی به اندازه‌ی خود رشته روان‌شناسی است. گرامان عقیده دارد، روان‌شناسی محیطی در واقع مکمل روان‌شناسی عمومی است و اشاره می‌کند از آغاز پیدایش این علم تا کنون در همه‌ی گرایش‌های روان‌شناسی موضوع محیط را فراموش کرده‌اند اما روان‌شناسی محیطی کشف دوباره و توجه ویژه به محیط را در دستور کار خود دارد. هلیپاخ آلمانی که از بنیان‌گذاران روان‌شناسی محیطی محسوب

^۱ - تحقیق حاضر برگرفته از رساله دکتری می‌باشد. بر این اساس عوامل و متغیرهای مورد استفاده در این پژوهش، حاصل انجام مصاحبه‌های عمیق در قالب روش گرند تئوری است.

^۲ - Michel Godet.

می شود در حدود ۱۱۰ سال پیش با انتقاد از پژوهش های آزمایشگاهی، تاثیر شرایط محیطی بر رفتار انسان را بررسی کرد. در دهه های نخست قرن بیستم (حدود سال های ۱۹۰۰ تا ۱۹۴۰) تعدادی از روان شناسان تحت تاثیر نظریات نخستین ادراک گشتالتی که در آلمان در حال انتشار و گسترش بود، پژوهش هایی را انجام می دادند که از میان آن ها می توان از مکس ورتایمر^۱، ولفگانگ کهلر^۲ و کورت کافکا^۳ نام برد. پس از ان ایگون برانسویک^۴ در نظریه های مربوط به ادراک، الگوی عدسی ها را مطرح کرد و با این که وی نخستین بار در سال ۱۹۴۳ اصطلاح "روان شناسی محیطی" را به کار برد بیشترین تحقیقات در این زمینه از دهه ۶۰ و ۷۰ میلادی به بعد منتشر شد. اواخر سال های ۱۹۶۰ و سال های آغازین ۱۹۷۰ روان شناسی محیطی به عنوان یک حوزه ی مطالعاتی با هویت مستقل به وجود آمد. در خلال این سال ها نخستین مجلات تخصصی این رشته، سازمان های حرفه ای مخصوص آن و برنامه های درسی مختص به آن شکل گرفت. در سال های ۱۹۸۰، پروشانسکی^۵ در گسترش نظریات روان شناسی محیطی موثر بود. در حالی که ظهور روان شناسی محیطی در آمریکای شمالی بود، اما به سرعت پژوهش در مورد موضوعات محیطی در سایر نقاط دنیا افزایش یافت. در ایران درک این دانش در قالب حکمت کهن از گذشته ی بسیار دور وجود داشته، حکیم ابولقاسم ابو علی سینا حدود ۱۰۰۰ سال پیش در کتاب قانون در بخش های متعددی به تاثیر عناصر محیطی بر انسان اشاره کرد و آن ها را مهم می داند. مثل تاثیر رنگ قرمز اتاق بر بیشتر شدن خون ریزی بیمار درون اتاق، که بر توجه به آن تاکید دارد. بنابراین از نظر حکمی تاثیر محیط بر احساس، حالات روانی و رفتار انسان، در بدنه ی علمی و فرهنگی جامعه ی ایران پذیرفته شد، اما روان شناسی محیطی به عنوان یک علم مدرن ابزار جدیدی را برای انجام پژوهش های دقیق تر و کاربردی کردن آن در اختیار ما قرار داده است.

براتی و سلیمان نژاد (۱۳۹۰)، در پژوهشی با عنوان « ادراک محرک ها در محیط کنترل شده و تاثیر جنسیت بر آن»، به بررسی و تشخیص چگونگی نحوه برداشت و ادراک محیط از طرف دانشجویان به تفکیک مرد و زن پرداخته اند (barati & Soleimannejad, 2011). در پژوهشی دیگر با عنوان « حس حضور، مطلوب ترین برآیند ارتباطات انسان با محیط» که توسط نقی زاده (۱۳۹۱)، انجام پذیرفت، نگارنده با اتکا به روش های اکتشافی، تحلیلی و قیاسی، سعی کرده تا در مقایسه ی بهترین صفت برای بهترین هایی که حضرت احدیت برای سعادت و کمال انسان خلق کرده است به بهترین صفت برای معماری مطلوب ایرانی (اسلامی و انسانی) دست یابد (Naghizadeh, 2013). ناری قمی و قره بیگلو (۱۳۹۴)، در تحقیقی با عنوان « الگو واره دانش روان شناسی محیط در تکامل با اندیشه اسلامی، با ارائه الگو واره ای کاربردی به این نتیجه رسیده است، می توان در ساماندهی "مکان-رفتار" های زندگی معاصر در راستای زمینه سازی برای سبک زندگی اسلامی از آن بهره جست (Nari Ghomi & Gharehbaglou, 2015). خامنه زاده (۱۳۹۶)، در پژوهشی با عنوان « مفهوم خلوت و چگونگی تحقق آن در زیست

¹- max wertheimer

²- wolfgang kohler

³- Kafka Kort

⁴- Egon Brunswik

⁵- Proshansky

جهان‌خانه‌ی ایرانی. مطالعه تطبیقی آن در خانه ایرانی ماقبل مدرن و خانه‌ی مدرن ایرانی»، به بررسی مقوله خلوت به معنای فرآیندی که طی آن، انسان به تنظیم حوزه رابطه خود با دیگران و تجربه‌ی خویشتن‌نگری نائل می‌شود، می‌پردازد. و از آن جایی که این مفهوم بیش از هر مکان دیگری در خانه مجال بروز می‌یابد، این مقوله و تحقق‌پذیری آن در خانه مورد بررسی و چالش قرار گرفته است (Khamenehzadeh, 2017). در نهایت در پژوهش دیگری صالحی‌نیا و نیرومند شیشوان (۱۳۹۷)، در تحقیقی با عنوان «تبیین نقش مولفه‌های منظر حسی مبتنی بر حواس در کیفیت ادراک حسی محیطی گذر ارک جدید تبریز»، با هدف بررسی ارتباط بین مناظر حسی موجود و کیفیت ادراک حسی محیطی، گذر ارک جدید تبریز، به بررسی ارتباط بین این عناصر پرداخته است (Salehiniya & Shishavan, 2018).

در رابطه با مطالعات خارجی، نوروود و همکاران^۱ (۲۰۱۹)، با عنوان «فعالیت مغز زمینه ساز خلق و خو و محیط: یک بررسی سیستماتیک»، به بررسی تأثیر قرار گرفتن انسان در معرض محیط بر خلق و خوی یا احساسات، با استفاده از اندازه‌گیری فعالیت مغز (ساختار یا عملکرد) پرداختند. لنگ^۲ (۲۰۱۹)، در پژوهشی با عنوان «سنجش رفتار محیط زیست: بررسی و پیشنهادات»، طیف گسترده‌ای از رویکردهای موجود را برای سنجش رفتارهای طرفدار محیط زیست، نقاط قوت و ضعف آنها و همچنین امکان بهبود در مورد آنها را مورد بحث قرار می‌دهد. شین^۳ (۲۰۱۶)، در پژوهشی با عنوان «به سمت یک تئوری رضایت محیطی و آسایش انسان: یک چارچوب تئوری پردازش گرا و متناسب با احساس». چارچوب نظری جدیدی را برای رضایت زیست محیطی و آسایش انسان ارائه می‌دهد که نقش انسان را در تعامل بین انسان و محیط زیست و زمینه‌ای که در آن چنین تعاملاتی رخ می‌دهد، برجسته می‌کند. روستر و فراری^۴ (۲۰۱۶)، در تحقیقی با عنوان «قسمت تاریک خانه: ارزیابی "آشفستگی مالکیت" بر آسایش ذهنی»، به ارزیابی میزان تسلط "در هم ریختگی" بر روی رفاه ذهنی افراد در قسمت تاریک خانه پرداخته‌اند. همچنین واچز^۵ (۲۰۱۳)، «رابطه شخصیت مادر با درک محیط زیست، هرج و مرج در خانه» در حال تلاش است تا ارتباط بین مالکیت خانه و دلبستگی به مکان را که بر روی یک مجموعه داده‌های منحصر به فرد طراحی شده، جدا کند.

با مروری بر این ادبیات تحقیق به این نتیجه می‌رسیم که این پژوهش از این منظر که با رویکردی جامع با مطالعه بر روی نظرات نظریه پردازان و محققان علوم روان‌شناسی محیطی، انسان‌شناسی، روان‌شناسی اجتماعی، معماران و رفتارشناسان محیطی، تئوری‌های مربوط به رابطه‌ی انسان-محیط را مورد ارزیابی قرار داده و با دیدی کیفیت‌محور برای جبران کاستی‌های نظریه‌های موجود در مورد مدل نیازهای انسان و مراتب محیط در علم روان‌شناسی، منظر اندیشمندان داخلی را نیز مد نظر قرار داده و به مدلی جامع از نیازهای انسان در حوزه‌ی طراحی محیط در قالب

1- Norwood

2- Lang

3- Shin

4- Roster- Ferrari

5- Wachz

سامانه ای چند لایه ای از نظام روابط انسان و محیط دست یافته است و در نهایت رابطه‌ی درونی دو مولفه‌ی انسان و محیط را در قالب سازمانی نظام مند و دارای چارچوب نظری و کاربردی مشخص به عنوان نتیجه‌ی حاصل از داده‌های تحقیق در جهت برنامه‌ریزی و طراحی کالبد معماری معاصر مورد سنجش قرار داده، مطالعه‌ی نو و جدید می‌باشد. همچنین روش مورد استفاده در پژوهش حاضر، تاکنون در شناسایی مؤلفه‌های کلیدی روانشناسی محیطی در رابطه تحلیل روابط متقابل انسان و محیط مورد استفاده قرار نگرفته است که این مورد، دیگر تمایز پژوهش حاضر با تحقیقات پیشین است.

روان شناسی محیطی

برای درک بهتر اثر متقابل انسان و محیط در کالبد معماری ابتدا لازم است تا به بررسی و شناخت ماهیت انسان و شناخت ماهیت محیطی که او را دربرگرفته است، پرداخته شود. در این میان توجه به این نکته‌ی مهم حائز اهمیت است که ادراک و شناخت انسان از محیط در پی برقراری رابطه‌ی دو سویه‌ی انسان با محیط پیرامون شکل می‌گیرد یعنی انسان و محیط رابطه‌ی پیوسته‌ی کنش‌های متقابل با هم دارند (Pardo & Prato, 2016). روان شناسی محیط به عنوان شاخه‌ی ای از روان شناسی، به بررسی روان شناختی رفتار انسان در محیط می‌پردازد (Einifar, 2008) و پژوهش‌های مرتبط با رفتار انسان و چگونگی تاثیر عوامل موثر بر ادراک و شناخت از محیط را واکاوی می‌نماید. در روان شناسی محیط، محیط پیرامون مهم‌ترین سرچشمه‌ی دریافت‌های بیرونی و منبع اصلی آگاهی و شناخت انسان از دنیای اطراف است (Naghizade & Ostadi, 2014). ناری قمی و قره بیگلو دانش روان شناسی محیطی را علم تجربی- اکتسابی مطالعه در روابط انسان- محیط می‌دانند که با گردآوری دانش‌هایی از حوزه‌های مختلف در یک زمینه روان شناختی، به مطالعه روابط، رفتارها و تجارب انسانی در محیط می‌پردازد. به طور سنتی تاکید روان شناسی محیطی بر این بوده است که چگونه رفتار، احساسات و تندرستی انسان تحت تاثیر محیط فیزیکی قرار می‌گیرد. به عبارت دیگر، این علم، چگونگی تاثیر محیط‌های انسان ساخت مثل ساختمان‌ها و شهرها را بر رفتار انسان مورد مطالعه و بررسی قرار می‌دهد (Kopec, 2018). آنچه روان شناسی محیطی را از سایر شاخه‌های روان شناسی مجزا می‌سازد، همانا بررسی ارتباط رفتارهای متکی بر روان انسان و محیط کالبدی است (Mottalebi, 2001). بنابر نظر کریک (craik 1970) روان شناسی محیطی مطالعه روان شناختی رفتار انسان به گونه‌ای است که به زندگی روزمره‌ی او در محیط کالبدی مرتبط باشد (Farzidi, 2019). همانگونه که از این تعریف دریافت می‌شود روان شناسی محیطی رابطه‌ی انسان با محیط کالبدی و تاثیرات این دو بر یکدیگر را به گونه‌ای مورد بررسی قرار می‌دهد که ارزش‌ها، نگرش‌ها و احتیاج‌های او مورد توجه قرار گیرد و به موضوعاتی که در تشریح رفتارهای مردم نقش اساسی دارند مانند ادراک، شناخت و رفتارهای فضایی بپردازد. از نظر روان شناسان محیطی، فرآیند شناخت انسان از محیط، تاثیر محیط بر اعصاب انسان، ذهن و روان انسان در ادراک محیط، رفتار انسان، فهم انسان از خویشتن خویش در محیط و یا رابطه‌ی اجتماعی انسان در محیط، اهمیت دارد (Wells, Evans, & Cheek, 2016). در حقیقت می‌توان گفت داعیه دانش روان شناسی محیطی توجه به آداب، رسوم، ارزش‌ها و معیارهای اجتماعی و

فرهنگی است. در تعریف روان شناسی محیطی می باید به ویژگی های زیر تاکید کرد: اول اینکه انسان به عنوان بعدی غیر قابل تفکیک از شرایط محیط است زیرا واقعیت آن است که انسان خود از عوامل تشکیل دهنده ی محیط است و این موضوع هم از نظر کمی و هم از نظر کیفی بر محیط تاثیر می گذارد. مورد دوم اینکه در روان شناسی محیطی به آداب، رسوم، ارزش ها و معیارهای اجتماعی و فرهنگی توجه می شود (Wells et al., 2016). از دریچه نگاه انسان شناختی، درک از فضا خود را در سازمان یافتگی های متفاوت آن متبلور می سازد که بنا بر هر فرهنگ و حتی هر خرده فرهنگ می تواند به درجات مختلف، متفاوت باشد. پرسش اساسی در دیدگاه انسان شناسی نسبت به فضا، درک ساز و کارهایی است که در هر فضای مشخص به کار گرفته شده اند تا به گروهی از انسان ها امکان زیستن و تداوم این زیست را در آن محیط عرضه کنند. انسان ها در محیط زندگی می کنند، یعنی رابطه ای پیوسته از کنش های متقابل با هم دارند (Pardo & Prato, 2016). الگوی رویدادهایی را که بر زندگی در بناها و شهرها غالب است، نمی توان از فضاهایی که در آن رخ می دهند، جدا کرد (Adam, 2020). نظریه های مختلف در مورد روان شناسی محیطی در جدول (۱) آمده است.

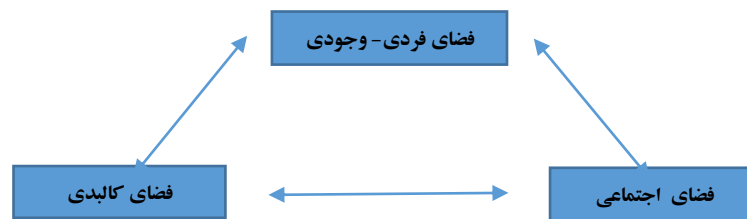
جدول ۱- نظریه های مختلف در مورد روان شناسی محیطی

منبع	نظریه
Bell, 2001	زمینه (محیط) مهیا کننده آنچه روی خواهد داد است.
Bechtel, 2010	از آنجا که در روان شناسی سنتی به ابعاد محیطی - فرهنگی توجه کافی نشده است، این پدیده موجب پیدایش رشته ی روان شناسی محیطی یا روان شناسی بوم شناختی شده است.
Phillips, 2019	روان شناسی محیطی بررسی تاثیرات متقابل بین فرد و قرارگاه فیزیکی وی است.
Gifford, Steg, & Reser, 2011	روان شناسی محیطی مطالعه رفتار انسان در رابطه ی هم با محیط فیزیکی و هم محیط اجتماعی است.
Joye, 2007	هر محیط فیزیکی، نوعی محیط اجتماعی نیز به شمار می رود.
Bonnes & Bonaiuto, 2002	روان شناسی محیطی مطالعه روان شناختی رفتار در محیط کالبدی روزمره است.

Source: Authors

با بررسی نظری های ارائه شده می توان بیان کرد اصلی ترین هدف روان شناسی محیطی، پیش بینی رفتار انسان در مواجهه با محیط است. اما آن جایی که روابط متقابل انسان و محیط مطرح می شود و هدف تعامل میان این دو است، دو گرایش مهم با ویژگی های متفاوت شکل می گیرد: گرایش نخست این است که به دنبال شناسایی رفتارهای انسان در انواع محیط باشی (Jalili, 2011). در این گرایش رفتار انسانی به عنوان نتیجه ی محیط فیزیکی مطرح می گردد (دیدگاه ابژکتیو) که نظریه قرارگاه رفتاری تقریبا به آن می پردازد و به دنبال آن، علوم رفتار محیطی شکل گرفته است. گرایش دوم این است که جستجو شود چرا از انسان رفتار ویژه ای در محیط سر می زند یا به بیان دیگر، در ذهن و روان انسان چه می گذرد و محیط چگونه به ادراک وی درمی آید که واکنش آن در محیط در رفتار وی بروز می کند. در نگاهی دیگر وقتی رفتار انسانی مورد توجه قرار می گیرد؛ محیط فیزیکی به عنوان معلول این رفتار تلقی می شود (دیدگاه سوژکتیو) که برای پاسخ به مباحث این گرایش علوم ادراک و شناخت محیطی شکل گرفته است. در حقیقت علوم ادراک محیطی تاثیر محیط بر ذهن انسان و چگونگی ادراک و شناخت انسان از محیط را بررسی می کند (Wells et al., 2016).

در حوزه و چهارچوب بحث در رابطه ی انسان- محیط، روان شناسی محیط سه حوزه فضایی را توامان شامل می شود. فضای کالبدی(سامانه کالبدی- فضایی) فضای اجتماعی(سامانه جمعی- رفتاری) و فضای فردی- وجودی(سامانه ی ادراکی- دریافتی). در حقیقت این سه فضا، سه حوزه ی مجزا و قابل تفکیک نیستند؛ بلکه بهتر آن است که این سه حوزه را سه بعد تجربه ی فضایی انسان- محیط تصور نمود. شکل(۱) نشان دهنده روابط موجود میان این سه حوزه ی فضایی است.

شکل ۲- رابطه موجود میان سه حوزه فضایی در رابطه ی انسان- محیط
Source:(Gifford, 2007)

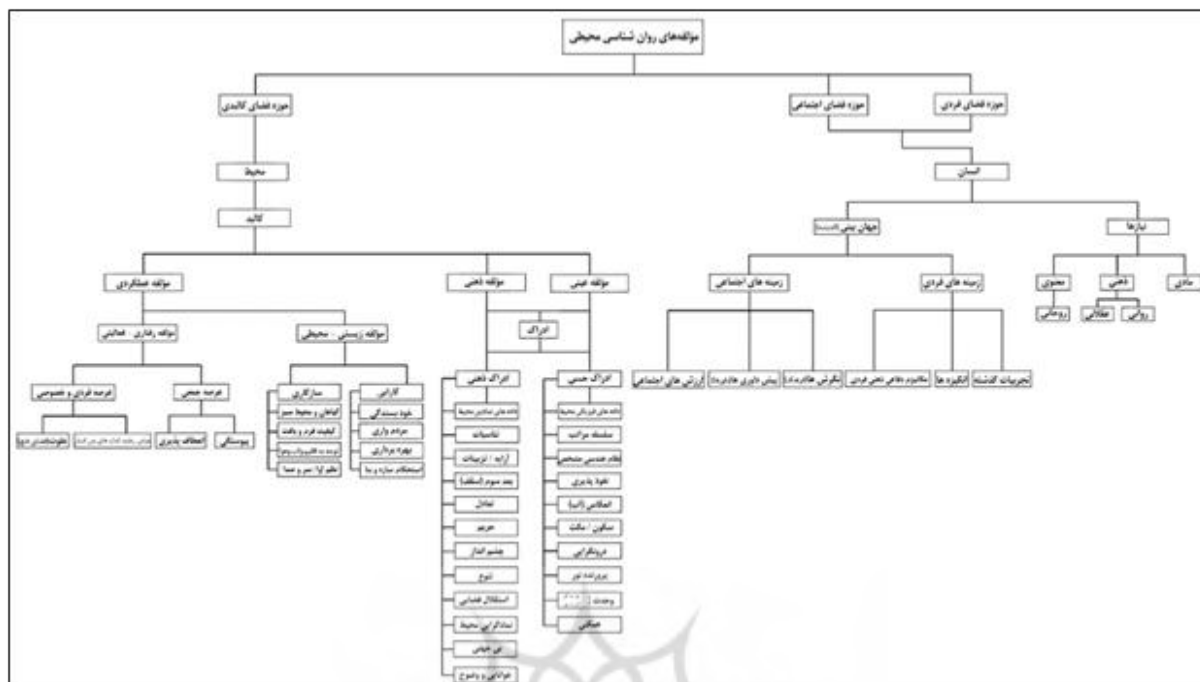
رابطه انسان- محیط

معماران و شهرسازان می باید ویژگی های رابطه انسان و محیط را بشناسند. با افزایش اطلاعات علمی و تکرر داده ها در دنیای دانش، نگرش های گوناگونی نسبت هم به محیط و هم نسبت به انسان و نیز نسبت به جایگاه انسان در محیط شکل گرفته که به تحقیقات روان شناسی محیطی نیز جهت می دهد. بر این اساس تئوری های مربوط در مورد رابطه انسان و محیط در جدول(۲) ارائه شده است.

جدول ۲- تئوری های مربوط به رابطه انسان و محیط

نگرش	نظریه	تئوری	نظریه پرداز
نگرش اجتماعی	یادگیری اجتماعی	در این نوع رابطه رفتارهای انسان در محیط بر اساس آموخته های او از محیط اجتماعی است.	(Järvillehto, 1998a)
مخیطهای پاسخده	در این نوع رابطه، محیط باید بتواند نیازهای انسان را در خود تأمین کند.		(Spaargaren & Mol, 1992)
انسان مسلط بر محیط (نگرش متمرکز بر انسان)	نظریه کنترل	در این نوع رابطه قابلیت کنترل تحرکات محیط توسط انسان بررسی می شود.	(Järvillehto, 1998b)
انسان محیط	کنترل رفتار	توانایی تغییر اتفاقات محیطی	
	کنترل شناخت	توانایی تغییر روشی که ما بر اساس آن محیط را می شناسیم	
	کنترل تصمیم	توانایی انتخاب پاسخ به محیط	
	کنترل اولیه	با موقعیت پیش رو برخورد راحتی داریم	
	کنترل ثانویه	در کنترل ثانویه خود را با محیط تطبیق می دهیم	
سطح سازگاری	در این رابطه افراد به صورت ناخودآگاه در مکان های با "بار محیطی بالا" خود را با محیط سازگار می کنند. یعنی با استمرار حضور در محیط با بار بالا و در اثر سازگاری با آن به میزان حساسیت افراد به محرک های محیطی(بصری، غیر بصری) تغییر می کند.		(Bechtel, 2010)
محیط مسلط بر انسان محیط انسان	نظریه حفاظت از محیط زیست	در این رابطه بدون اینکه فرد نادیده گرفته شود، کیفیت و شرایط محیطی مورد توجه قرار می گیرد.	Catton Jr & (Dunlap, 1978)
نظریه تبادل	در این نوع رابطه در صورتی که تعامل مناسبی میان انسان و محیط شکل گیرد، یک مجموعه واحد قابل شناسایی خواهد بود.		(Jordan, 2000)
نظریه ارگانیزمی	در این نوع رابطه فاکتورهای متعدد انسانی(شخصیت فردی، اجتماعی و جامعه شناختی) با فاکتورهای محیطی درهم تنیده می شود و نهایتاً رفتاری خاص از انسان سر می زند(هم انسان و هم محیط در این ارگانیزم در حال تغییرند).		(Bechtel, 2010)

Source: Authors

شکل ۳- مدل ارزیابی پژوهش بر اساس مؤلفه های روان شناسی محیطی

Source: Authors

مدل ارزیابی پژوهش مبتنی بر مؤلفه های روان شناسی محیطی بر اساس شکل شماره (۳) در قالب سه حوزه ی فضای فردی (سامانه ادراکی-دریافتی)، فضای اجتماعی (سامانه جمعی-رفتاری)، فضای کالبدی (سامانه کالبدی-فضایی) و بر اساس ارتباط میان انسان و محیط به صورت سلسله مراتبی و ایجاد درخت ارزش با رویکرد از بالا به پایین ایجاد شده است. حوزه ی فضای فردی و اجتماعی (انسان) به دو مؤلفه ی اصلی نیازها و جهان بینی (اندیشه) و حوزه ی فضای کالبدی (محیط) به سه مؤلفه ی اصلی عملکردی، عینی و ذهنی تقسیم شد. در این راستا مؤلفه ی نیازها به ریز مؤلفه های نیازهای مادی، ذهنی و معنوی و مؤلفه ی جهان بینی به ریز مؤلفه های زمینه های فردی و زمینه های اجتماعی تقسیم شدند و در قالب مفاهیم چندگانه و سلسله مراتبی شاخص های پژوهش در سطوح مختلف تبیین گردید.

لذا محققین، جهت شناسایی عوامل کلیدی روابط متقابل انسان و محیط در خانه‌های قاجاری، با استفاده از ۴۲ عامل مستخرج از روش گرنند تئوری، اقدام به تشکیل ماتریس ۴۲ در ۴۲ نمودند و شاخص‌ها، توسط کارشناسان با روش معادلات ساختاری با توجه به شرایط خاص خانه‌های قاجاری و روانشناسی کلانشهر تبریز وزن‌دهی شد. بر این اساس شاخص‌های مورد استفاده در پژوهش حاضر را در جدول شماره (۳)، می‌توان مشاهده نمود.

جدول ۳- زیرشاخص‌های پژوهش

۱- مقیاس ۲- خلوت ۳- انعطاف‌پذیری ۴- پیوستگی ۵- گیاهان و محیط سبز ۶- کیفیت فرم و بافت ۷- توجه به اقلیم ۸- نظم آوا ۹- خودبستگی ۱۰- مردم‌واری ۱۱- بهره‌برداری ۱۲- استحکام سازه و بنا ۱۳- سلسله مراتب ۱۴- نظام هندسی مشخص ۱۵- نفوذپذیری ۱۶- انعکاس ۱۷- سکون ۱۸- درونگرایی ۱۹- پرورنده نور ۲۰- وحدت ۲۱- همگنی ۲۲- تناسب ۲۳- آرایه ۲۴- بعد سوم ۲۵- تعادل ۲۶- حریم ۲۷- چشم انداز ۲۸- تنوع ۲۹- استقلال فضایی ۳۰- نمادگرایی محیط ۳۱- بی‌جهتی ۳۲- خوانایی و وضوح ۳۳- نیازهای مادی ۳۴- نیازهای روانی ۳۵- نیازهای روحانی ۳۶- نیازهای عقلانی ۳۷- تجربیات گذشته ۳۸- انگیزه‌ها ۳۹- مکانیزم دفاعی فردی ۴۰- نگرش‌ها (فرهنگ) ۴۱- باورها ۴۲- ارزش‌های اجتماعی
--

Source: Authors

قلمرو جغرافیایی تحقیق

تبریز کلانشهری در منطقه آذربایجان ایران و مرکز استان آذربایجان شرقی است. این شهر، بزرگ‌ترین قطب اقتصادی منطقه آذربایجان ایران و مرکز اداری، ارتباطی، بازرگانی، سیاسی، صنعتی، فرهنگی و نظامی این منطقه شناخته می‌شود.

کلانشهر تبریز ۵۱/۲۴۴ کیلومتر مربع وسعت دارد و جمعیت آن نیز در سال ۱۳۹۵ خورشیدی بالغ بر ۱۰۵۹۳۰۳۷۳ نفر بوده است. بر همین اساس، این شهر، سومین شهر بزرگ ایران پس از تهران چهارمین شهر پرجمعیت ایران پس از تهران، مشهد و اصفهان محسوب می‌شود. اکثریت ساکنان تبریز آذری هستند و به زبان ترکی آذربایجانی با لهجه تبریزی سخن می‌گویند.

تبریز در طول تاریخ خود با فراز و فرودهای بسیاری روبه‌رو بوده است. تاریخ این شهر، اشغال توسط بیگانگان و حوادث جانکاه طبیعی - از جمله زمین‌لرزه‌های مهلک - را تجربه کرده است. سنگ بنای تبریز کنونی به دوران اشکانی و ساسانی برمی‌گردد.

تبریز، یکی از طویل‌المدت‌ترین پایتخت‌های ایران بوده است. این شهر پایتخت سیاسی ایران در زمان روادیان، اتابکان، خوارزمشاهیان، ایلخانان، چوپانیان، جلایریان، قراقویونلوها، آق‌قویونلوها، صفویان و ولیعهدنشین ایران در دوره قاجاریان بوده است. به گونه‌ای که تبریز در طول حکومت ۴۰۰ ساله خاندان «روادی» و اسکان قبیله عرب «آزد» به شکوفایی رسید و اوج شکوفایی این شهر مربوط به دوره ایلخانان است که در این زمان، پایتخت قلمرویی پهناور از نیل تا آسیای مرکزی بود. این شهر در سال ۱۵۰۰ میلادی و در زمان پایتختی صفویان به‌عنوان پنجمین شهر پرجمعیت جهان شناخته می‌شد و جمعیتش با استانبول - پایتخت امپراتوری عثمانی - برابری می‌کرد.

تبریز مجدداً در دوره قاجار به شکوفایی رسید؛ به طوری که در این دوره به‌عنوان مهم‌ترین و پیشروترین شهر ایران شناخته می‌شد. در دوران معاصر نیز این شهر یکی از مراکز مهم اقتصادی و صنعتی در سطح کشور محسوب می‌شود. تبریز در دو سده اخیر، مبدأ بسیاری از تحولات اجتماعی، فرهنگی و صنعتی در ایران بوده است.

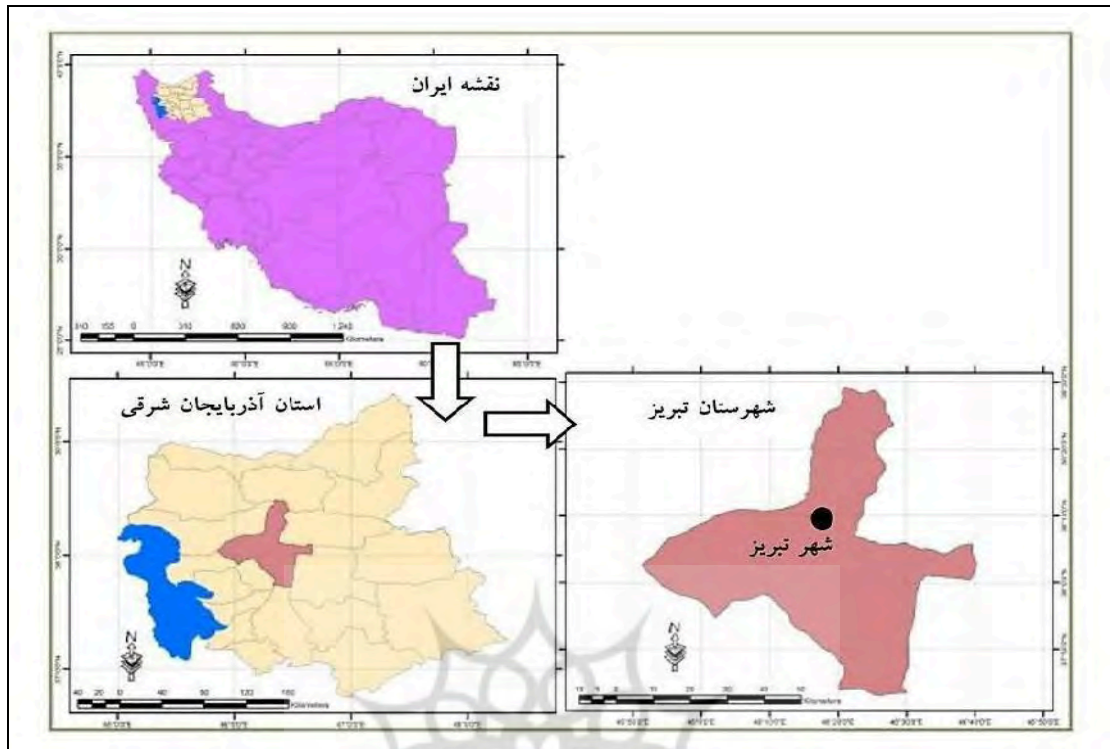
شهر تبریز کمابیش در میانه سرزمین تاریخی آذربایجان در جلگه مرتفع تبریز قرار دارد. وسعت شهر حدود ۱۴۰۰۰ هکتار است که حدوداً تمامی فضای بستر طبیعی شهر را در بر گرفته است. توسعه شهر تبریز از طریق ایجاد بازارچه‌هایی در امتداد دروازه‌های هشت گانه قدیمی صورت گرفته است. با پوشش فواصل بازارچه‌ها توسط واحدهای مسکونی، سیمای شهر فعلی در قرن گذشته شکل گرفته است و اکنون نیز این سیمای را می‌توان در محلات قدیمی شهر کاملاً مشاهده نمود هر چند خیابان‌کشی‌های جدید بافت تاریخی و سنتی را از بین برده است. با وجود اینکه تبریز جزو ۶ شهر اصلی که دارای مرکزی تاریخی و فرهنگی دارند، محسوب می‌شود؛ ولی با این وجود امروزه ساخت و سازهای غیر مجاز در بافت تاریخی تبریز مشاهده می‌شود که ادامه این روند، شهر تاریخی تبریز را با بحران بی‌هویتی دچار خواهد کرد.

قدمت اکثر خانه‌های تاریخی تبریز به دوران پس از قاجار می‌رسد. تبریز دومین شهر پررونق کشور از لحاظ خانه‌های تاریخی است. تمام بناهای تاریخی و دیدنی موجود در شهر تبریز در آخرین شب سال ۱۱۹۳ هجری و در آغاز دوره قاجاریه، بر اثر وقوع زمین‌لرزه‌ای هولناک تخریب شدند و شهر تبریز به‌ویژه از خرابه‌ها تبدیل گشت. البته برخی از بناهای محکم و استوار، همچون ارک علیشاه، بازار تبریز، مسجد استادشاگرد، مسجد جامع و مسجد کبود باوجود آسیب‌های فراوانی که دیدند، باقی ماندند.

پس از وقوع زمین‌لرزه سال ۱۱۹۳ هجری و در آغازین سال‌های دوره قاجار، ساخت‌وساز در شهر تبریز رونق گرفت و مردم بر روی خرابه‌های تبریز ویران‌شده، شهری نو با خانه‌هایی زیبا و جالب بنا کردند. امروزه نیز این خانه‌های قدیمی که قدمشان به دوره قاجار می‌رسد، در نقاط مرکزی شهر تبریز به‌چشم می‌خورند. ولی در طی ده‌ها سال، آسیب‌هایی به آن‌ها وارد شده‌است که نیازمند ترمیم و بهسازی هستند. خوش‌بختانه در سال‌های اخیر، روند ترمیم خانه‌های تاریخی شهر تبریز از سر گرفته شده‌است. برای نمونه، خانه مشروطه به‌موزه مشروطه، خانه شربت‌اوغلی به فرهنگسرای تبریز و خانه قدکی به دانشکده معماری تبدیل شده‌است. در حال حاضر نیز، بسیاری از این خانه‌ها در حال احیا و ترمیم هستند و پس از ترمیم به‌موزه یا سایر مراکز فرهنگی تبدیل خواهند شد. امروزه در سطح شهر تبریز، بیش از ۶۰۰ باب خانه تاریخی شناسایی شده‌است و تخمین زده می‌شود که این تعداد در سال‌های آینده با کاوش‌هایی که در حال انجام است، به بیش از ۸۰۰ باب نیز برسد.

شهر تبریز بعنوان بزرگ‌ترین متروپل شمال غرب ایران با وسعتی حدود ۱۳۱ کیلومتر مربع در موقعیت جغرافیایی شمال غربی با ارتفاع متوسط حدود ۱۳۴۰ متر در جلگه‌ای به نام جلگه تبریز واقع شده است. طبق سرشماری سال ۱۳۹۵، جمعیت آن ۱۵۵۸۶۹۳ نفر بوده که ششمین شهر پرجمعیت ایران پس از تهران، مشهد، اصفهان، کرج و شیراز محسوب می‌شود. مساحت شهر ۲۴۴۵۱ هکتار تراکم ناخالص ۶۱,۱ نفر در هکتار، تعداد خانوار ۴۵۴۲۸۹، بعد خانوار ۳,۳ دارای ۱۰ منطقه و ۲۴ محله می‌باشد. با توجه به میزان توسعه در ۱۵ سال گذشته میزان احتمال توسعه در ۱۵ سال آینده پیش بینی و محدوده مورد نظر وسعتی در حدود ۳۶۶ کیلومتر مربع نظر گرفته شد. این شهر بزرگ‌ترین شهر منطقه شمال غرب کشور و قطب اداری، ارتباطی، بازرگانی، سیاسی، صنعتی، فرهنگی و نظامی این منطقه شناخته می‌شود. به لحاظ ویژگی‌های جغرافیایی و طبیعی، موقعیت استقرار شهر تبریز و هسته اولیه شکلگیری آن حاکی از مناسبترین و مساعدترین عوامل جغرافیایی بوده است که تأثیر عمده‌ای در توسعه فیزیکی شهر و تبدیل آن به یکی

از بزرگترین شهرهای کشور داشته است. در واقع شهر تبریز در یکی از بی نظیرترین موقعیت‌های جغرافیایی شکل گرفته است که علیرغم بسیاری از مشابهت‌های جغرافیایی در توان‌های سرزمین که باعث جذب جمعیت و استقرار سکونتگاه‌های انسانی می‌شوند، از پارهای توان‌ها و محدودیت‌های آشکار و پنهان نیز بهره‌مند است که در روند تاریخی توسعه شهر تأثیرگذار بوده است. با اینحال، مخاطرات طبیعی و تغییرات اقلیم در این شهر، آسیبپذیری آن در برابر وقوع بلایا را افزایش داده است.

شکل ۴- محدوده مورد مطالعه تحقیق (Manaflyyan et al, 2019)

جدول ۴- اطلاعات عمومی تبریز

تعداد بخش	تعداد شهر	تعداد دهستان	مساحت (هکتار)	جمعیت	نرخ رشد ۹۰-۹۵
۲	۴	۶	۲۴۴۵۱	۱۳۹۰	۰٫۸۴
				۱۳۹۵	۱۵۵۸۶۹۳

Source: General Census of Population and Housing, 2016

یافته‌های پژوهش

نمونه مورد مطالعه همانطور که ذکر گردید شامل ۵۰ متخصص بود. افراد شرکت کننده در مصاحبه شامل اساتید دانشگاه و کارشناسان حوضه معماری و میراث فرهنگی هستند. در این راستا، از این تعداد شرکت کننده در مصاحبه، ۳۸ نفر مرد و ۱۲ نفر زن می‌باشند.

جدول ۵- افراد شرکت کننده در مصاحبه

تعداد		شغل مصاحبه‌شونده
جنسیت	تعداد (نفر)	
مرد	۸	اساتید حاضر دانشگاه
زن	۷	
	۵	اساتید بازنشسته
	۱	
	۶	کارشناسان روانشناسی محیطی
	۱	
	۱۹	کارشناسان بناهای قاجاری
	۳	

Source: Authors

میانگین سنی مصاحبه شونده‌گان، ۴۵ سال، که کم سن ترین آنها ۳۳ و مسن ترین آنها ۶۲ سال سن داشتند. همچنین در بین مصاحبه‌شونده‌گان، ۱۷ نفر فوق لیسانس و ۸ نفر دارای مدرک دکترا بودند.

برآورد متغیرهای تأثیرگذار و تأثیرپذیر روابط متقابل انسان و محیط

در این ارتباط، همانطور که ذکر گردید، محققان اقدام به تدارک پرسشنامه‌ای جهت تعیین اوزان معیارها کردند و از ۵۰ نفر از کارشناسان متخصص مربوطه در دانشگاه و میراث فرهنگی، نظرسنجی گردید. تعداد ۴۲ معیار در جدول

مربوط روانشناسی محیطی خانه‌های قاجاری تبریز شناسایی شد. سپس با قرار دادن این عوامل در یک ماتریس ۴۲ در ۴۲، تأثیر هر کدام از این عوامل بر یکدیگر توسط وزن‌دهی به عوامل (از صفر تا ۳) مشخص شد (جدول شماره ۶).

جدول ۶- تأثیرگذاری و تأثیرپذیری عوامل روانشناسی محیطی در خانه‌های قاجاری

نام متغیر	آثار مستقیم (Direct Influence)		آثار مستقیم (Direct Dependance)	
	رتبه اثرگذاری	میزان اثرگذاری	رتبه اثرپذیری	میزان اثرپذیری
۱- مقیاس	۱۰	۲۹۳	۳	۳۳۶
۲- خلوت	۳۹	۱۱۳	۶	۳۱۹
۳- انعطاف‌پذیری	۳۵	۱۵۶	۸	۲۹۹
۴- پیوستگی	۳۰	۱۹۳	۲۰	۲۴۹
۵- گیاهان و محیط سبز	۲۱	۲۲۹	۲۹	۲۰۳
۶- کیفیت فرم و بافت	۲۷	۱۹۹	۱۲	۲۷۳
۷- توجه به اقلیم	۳۲	۱۶۹	۲۴	۲۳۶
۸- نظم آوا	۳۶	۱۵۳	۳۵	۱۷۳
۹- خودبستگی	۴۱	۸۶	۴۱	۱۱۳
۱۰- مردم‌واری	۱۱	۲۹۳	۷	۳۰۳
۱۱- بهره‌برداری	۸	۲۱۳	۱۶	۲۶۳
۱۲- استحکام سازه و بنا	۴۲	۷۶	۴۰	۱۳۳
۱۳- سلسله مراتب	۲۲	۲۲۶	۳۰	۲۰۳
۱۴- نظام هندسی مشخص	۲۵	۲۱۶	۲۳	۲۳۹
۱۵- نفوذپذیری	۲۸	۱۹۹	۲۷	۲۱۶
۱۶- انعکاس	۳۷	۱۴۳	۳۷	۱۶۳
۱۷- سکون	۲۶	۲۱۶	۱	۳۵۲
۱۸- درونگرایی	۱۷	۲۶۳	۳۳	۱۹۳
۱۹- پرورنده نور	۱۶	۲۶۶	۱۳	۲۷۳
۲۰- وحدت	۸	۳۰۹	۱۹	۲۵۹
۲۱- همگنی	۳۳	۱۶۹	۳۶	۱۶۶
۲۲- تناسب	۱۳	۲۷۶	۱۷	۲۶۳
۲۳- آرایه	۳۴	۱۵۹	۳۱	۲۰۳
۲۴- بعد سوم	۳۱	۱۸۹	۳۳	۱۹۹
۲۵- تعادل	۱۲	۲۷۹	۲۱	۲۴۹
۲۶- حریم	۱۴	۲۷۳	۹	۲۸۳
۲۷- چشم انداز	۱۹	۲۵۳	۱۰	۲۸۳
۲۸- تنوع	۲۰	۲۳۶	۱۱	۲۷۹
۲۹- استقلال فضایی	۲۹	۱۹۹	۲۸	۲۰۹
۳۰- نمادگرایی محیط	۲۴	۲۱۹	۱۸	۱۷۷
۳۱- بی‌جهتی	۴۰	۹۳	۲۵	۲۲۶
۳۲- خوانایی و وضوح	۲۳	۲۲۳	۴	۳۲۹
۳۳- نیازهای مادی	۱	۴۰۹	۱۵	۲۶۶
۳۴- نیازهای روانی	۴	۳۷۹	۲	۳۴۶
۳۵- نیازهای روحانی	۱۸	۲۵۹	۳۹	۱۳۶
۳۶- نیازهای عقلانی	۹	۳۰۹	۳۸	۱۴۹
۳۷- تجربیات گذشته	۲	۴۰۶	۴۲	۷۶
۳۸- انگیزه‌ها	۷	۳۲۶	۵	۳۲۹
۳۹- مکانیزم دفاعی فردی	۱۵	۲۶۹	۱۴	۲۶۹
۴۰- نگرش‌ها (فرهنگ)	۳	۳۹۶	۹	۲۰۷
۴۱- باورها	۶	۳۱۲	۳۴	۱۹۳
۴۲- ارزش‌های اجتماعی	۵	۳۷۲	۲۲	۲۴۶

Source: Authors

تحلیل سیستم و روابط متقابل عوامل

در ماتریس متقاطع، جمع اعداد سطرهای هر متغیر میزان اثرپذیری آن متغیر را از متغیرهای دیگر نشان می‌دهد. بر اساس نتایج تحلیلی این ماتریس، مؤلفه‌های نیازهای مادی، تجربیات گذشته، نگرش‌ها، نیازهای روانی، ارزش‌های اجتماعی، باورها، انگیزه‌ها، وحدت، نیازهای عقلانی و مقیاس دارای بیشترین تأثیرگذاری در سیستم هستند و به عنوان عوامل کلیدی تأثیرگذار در روابط متقابل انسان و محیط در خانه‌های قاجاری شناسایی می‌شوند. همچنین متغیرهای سکون، نیازهای روانی، مقیاس، خوانایی و وضوح، انگیزه‌ها، خلوت، مردم‌واری، انعطاف‌پذیری، حریم و چشم‌انداز نیز به عنوان عوامل تأثیرپذیر کلی در روابط متقابل انسان و محیط در خانه‌های قاجاری با تأکید بر روانشناسی محیطی انتخاب شدند.

به منظور تحلیل نتایج در نخستین قدم با یک روش ساده می‌توان دریافت که تأثیر متغیرها با در نظر گرفتن تعداد گروه‌های ارتباطی در ماتریس تشکیل شده، قابل سنجش است. متغیری که بر تعداد محدودی از متغیرها اثر مستقیم دارد، تأثیرگذاری اندکی نیز در کل سیستم دارد. به این ترتیب، اثرپذیری مستقیم یک متغیر را نیز می‌توان با در نظر گرفتن ستون مربوط در ماتریس بررسی کرد. بنابراین، مجموع عددهای هر سطر نشان‌دهنده اثرگذاری متغیر مربوط و مجموع هر ستون نمودار اثرپذیری آن متغیر است، پس تمام متغیرها و محیط دربرگیرنده آن‌ها را می‌توان با نمایش آن‌ها در یک نمودار مفهومی با محور مختصات (اثرگذاری - تأثیرپذیری) نمایش داد.

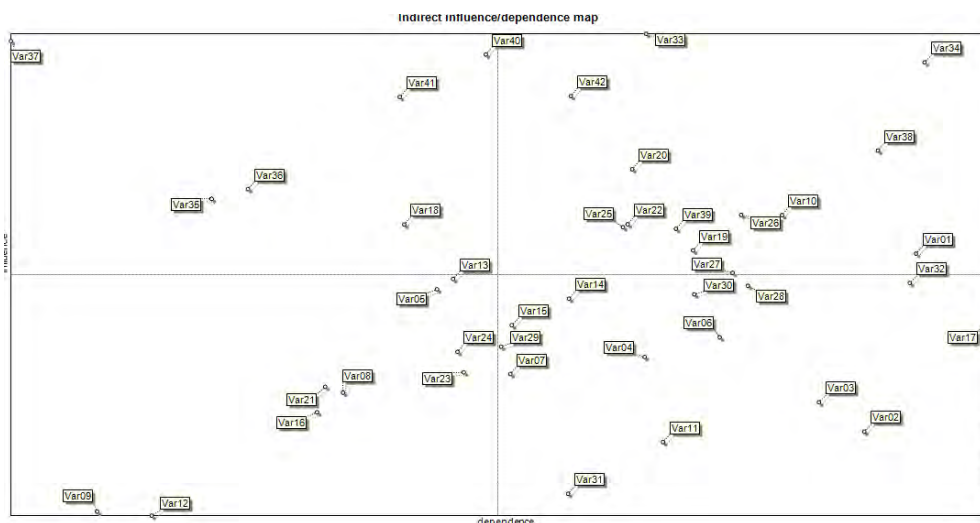
جدول ۷- تأثیرگذارترین و تأثیرپذیرترین عوامل مستقیم سیستم بر اساس ماتریس نتایج

تأثیرگذارترین عوامل مستقیم سیستم	تأثیرپذیرترین عوامل مستقیم سیستم
نیازهای مادی	سکون
تجربیات گذشته	نیازهای روانی
نگرش‌ها (فرهنگ)	مقیاس
نیازهای روانی	خوانایی و وضوح
ارزش‌های اجتماعی	انگیزه‌ها
پیش‌داوری‌ها (باورها)	خلوت
انگیزه‌ها	مردم‌واری
وحدت	انعطاف‌پذیری
نیازهای عقلانی	حریم
مقیاس	چشم‌انداز

Source: Authors

سطح تأثیرگذاری و تأثیرپذیری

همانطوری که در شکل شماره (۵) مشخص است، محققان تأثیرگذاری و تأثیرپذیری مستقیم هر شاخص را در یک طرح دوطرفی در دو نشان می‌دهند.

شکل ۵- چارت تأثیرگذاری و تأثیرپذیری فازی در روش مستقیم (خروجی توسط نرم افزار Crisp Micmac)

Source: Authors

جدول ۸- متغیرهای تعیین کننده و تأثیرگذار نمودار تأثیرات مستقیم

متغیرهای تعیین کننده و تأثیرگذار سیستم	
درونگرایی	تجربیات گذشته
نیازهای روحانی	باورها
نیازهای عقلانی	

Source: Authors

متغیرهای دو وجهی

این متغیرها دارای دو ویژگی مشترک اثرگذاری زیاد و اثرپذیری زیاد هستند و هر عملی روی آنها، در متغیرهای دیگر نیز تغییر ایجاد خواهد کرد. این متغیرها در ناحیه شمال شرقی نمودار قرار دارند که اسامی این شاخص‌ها در جدول شماره (۹) مشخص است. این عوامل بر عوامل دیگر هم تأثیر زیادی می‌گذارند و هم از آنها بسیار تأثیر می‌پذیرند.

جدول ۹- متغیرهای دو وجهی سیستم

متغیرهای دو وجهی سیستم	
مقیاس	نیازهای مادی
مردم واری	نیازهای روانی
وحدت	انگیزه‌ها
تناسبات	مکانیزم دفاعی فردی
تعادل	نگرش‌ها (فرهنگ)
حریم	ارزش‌های اجتماعی
چشم انداز	

Source: Authors

متغیرهای تأثیرپذیر یا نتیجه سیستم

این متغیرها در ناحیه جنوب شرق مشخص هستند و می‌توان آنها را متغیرهای نتیجه نیز نامید. این متغیرها از اثرپذیری بسیار زیاد از سیستم و اثرگذاری بسیار کم در سیستم برخوردارند. این عوامل بی آنکه بر سایر عوامل حوزه تأثیر زیادی داشته باشند، به مقدار زیادی از آنها متأثر می‌شوند. جدول شماره (۱۰)، متغیرهای تأثیرپذیر سیستم را نشان می‌دهد.

جدول ۱۰- متغیرهای تأثیرپذیر سیستم

متغیرهای تأثیرپذیر سیستم	
انعطاف پذیری	نظام هندسی مشخص
پیوستگی	نفوذپذیری
کیفیت فرم و بافت	تنوع
توجه به اقلیم	نمادگرایی محیط
بهره برداری	بی جهتی

Source: Authors

متغیرهای مستقل

این متغیرها دارای اثرگذاری و اثرپذیری کمی هستند و در ناحیه جنوب غربی شکل (۴) قرار گرفته‌اند. در واقع، عوامل مستقل نه بر سایر عوامل تأثیر زیادی می‌گذارند و نه از آن‌ها تأثیر زیاد می‌پذیرند. در این رابطه، نتایج بدست آمده از متغیرهای مستقل را می‌توان در جدول شماره (۱۱) مشاهده کرد.

جدول ۱۱- متغیرهای مستقل سیستم

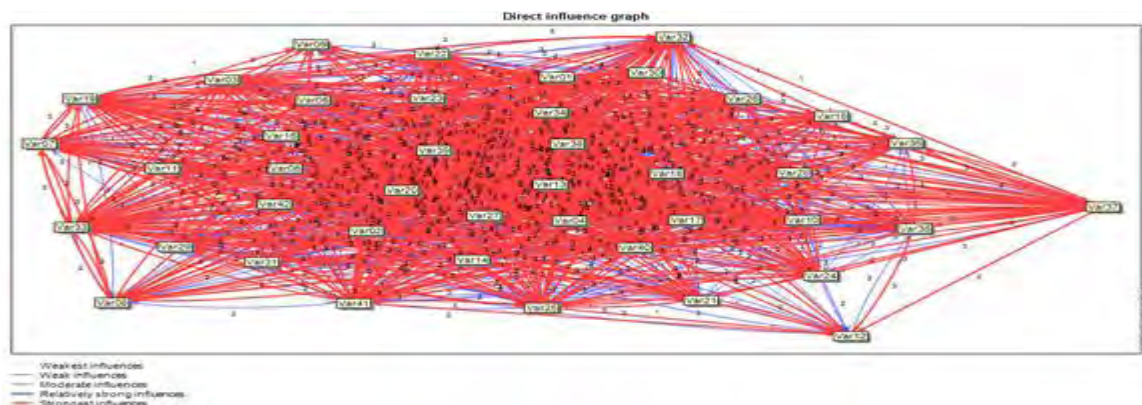
متغیرهای مستقل سیستم	
گیاهان و محیط	همگنی
سبز	آرایه
استحکام سازه و بنا	بعد سوم
سلسله مراتب	استقلال فضایی
انعکاس	

Source: Authors

متغیرهای «تنظیم کننده»: این متغیرها در نزدیکی مرکز ثقل نمودار قرار دارند. آنها می‌توانند به صورت پی در پی به عنوان «اهرمی ثانویه»، «اهداف ضعیف» و «متغیرهای ریسک ثانویه» عمل نمایند، که در پژوهش حاضر، تنها مؤلفه «سلسله مراتب» در این رده قرار می‌گیرد.

روابط عوامل متقابل انسان و محیط در خانه‌های قاجاری تبریز

پس از مشخص کردن وضعیت تأثیرگذاری و تأثیرپذیری هریک از عوامل مؤثر در روانشناسی محیطی خانه‌های قاجاری شهر تبریز، روابط این عوامل در نرم افزار میک میک مورد بررسی قرار گرفت که روابط تأثیرات عوامل به صورت مستقیم در نمودار زیر نشان داده شده است. چگونگی روابط مؤلفه‌ها از سطح بسیار ضعیف تا بسیار قوی در نمودارهای زیر نشان داده شده است.

شکل ۶- نمودار تأثیرات سیستم Source: Authors

نتیجه‌گیری و دستاوردهای علمی و پژوهشی

پژوهش حاضر در راستای شناسایی عوامل کلیدی روابط انسان و محیط در بناهای تاریخی قاجار با تأکید بر روانشناسی محیطی است که بر این اساس، پس از انجام مطالعات مبانی نظری و درک عوامل مختلف در آن و مشورت با کارشناسان مربوطه، تعداد ۴۲ زیر شاخص مؤثر در این راستا شناسایی شدند. سپس جهت شناسایی عوامل تأثیرگذار و کلیدی، این عوامل در اختیار ۵۰ کارشناس خبره در زمینه بناهای تاریخی قاجاری اعم از اساتید دانشگاه و کارشناسان سازمان میراث فرهنگی قرار گرفت و عوامل مذکور در قالب مدل معادلات ساختاری و نرم‌افزار میک‌مک مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت و نتایج بصری و آماری تحقیق استخراج شد. بر مبنای اطلاعات آماری ۱۰ متغیر بسیار تأثیرگذار در این سیستم، مؤلفه‌های "نیازهای مادی- نیازهای روانی- نیازهای عقلانی- نگرش‌ها(فرهنگ)- ارزش‌های اجتماعی- باورها- تجربیات گذشته- انگیزه‌ها- وحدت و مقیاس" را شامل شدند. همچنین عوامل بسیار تأثیرپذیر سیستم شامل متغیرهای "سکون، نیازهای روانی، مقیاس، خوانایی و وضوح، انگیزه‌ها، خلوت، مردم‌واری، انعطاف‌پذیری، حریم و چشم‌انداز است.

عوامل تأثیرگذار سیستم با قرارگیری در ناحیه شمال‌غربی نمودار، بیشترین تأثیرگذاری و کمترین تأثیرپذیری را از خود نشان می‌دهند که این عوامل، متغیرهای "درون‌گرایی، نیازهای روحانی، نیازهای عقلانی، تجربیات گذشته و باورها" را شامل شد. عوامل دوجبه‌ی، دیگر متغیرهای موجود در سیستم با قرار گرفتن در ناحیه شمال‌شرق سیستم، تأثیرگذاری و تأثیرپذیری بالایی از خود نشان دادند که اهمیت بسیار زیاد این عوامل درون سیستم را نشان می‌دهد. مؤلفه‌های "مقیاس، مردم‌واری، وحدت، تناسب، تعادل، حریم، چشم‌انداز، نیازهای مادی، نیازهای روانی، انگیزه‌ها، مکانیزم دفاعی فردی، نگرش‌ها (فرهنگ) و ارزش‌های اجتماعی" شامل این دسته می‌شوند. متغیرها تأثیرپذیر یا نتیجه سیستم، با قرارگیری در ناحیه جنوب شرق سیستم، دارای اثرگذاری ناچیز ولی اثرپذیری زیاد هستند. "انعطاف‌پذیری، پیوستگی، کیفیت فرم و بافت، توجه به اقلیم، بهره‌برداری، نظام هندسی مشخص، نفوذپذیری، تنوع، نمادگرایی محیط و بی‌جهتی" در زمره این عوامل قرار گرفتند. در نهایت، عوامل مستقل با قرارگیری در ناحیه جنوب غربی سیستم، دارای اثرگذاری و اثرپذیری ناچیزی در سیستم هستند و قابلیت چشم‌پوشی دارند. در ادامه به تحلیل عوامل بدست‌آمده از متغیرهای تأثیرگذار در خانه‌های قاجاری پرداخته می‌شود.

تمامی عوامل دخیل در روابط متقابل انسان و محیط در خانه‌های قاجاری، همچون سیستمی با عناصر در هم تنیده، و به صورت یک ساختار در نظر گرفته می‌شود، و ارتباطات این عوامل باهم مورد سنجش قرار می‌گیرد تا عوامل برتر که تأثیرگذاری بیشتری دارند استخراج شوند. اعداد متغیرها گویای وضعیت هر متغیر با توجه به عملکرد خود در کل سیستم است. پراکنش متغیرها، روی پلان اثرگذاری-اثرپذیری نشان‌دهنده ویژگی کلی سیستم است و بر اساس شکل پراکندگی متغیرها روی پلان مشخص می‌شود که سیستم پایدار است یا ناپایدار. سیستم‌های ناپایدار، با متغیرهایی که هم اثرگذارند و هم اثرپذیر، تحولات شدیدی در آینده خواهند داشت و وضعیت کنونی آن‌ها پایدار نخواهد ماند. در این حالت، پراکنش متغیرها لوزی شکل و از جنوب غربی به شمال شرقی نمودار خواهد بود، اما

چنانچه سیستم دارای تعداد زیادی عوامل اثرگذار و در سمت مقابل تعداد زیادی عوامل اثرپذیر باشد و پراکنش متغیرها به شکل L از سمت چپ نمودار ظاهر شود، سیستم پایدار است و شرایط کنونی سیستم در آینده تغییر چندانی نخواهد کرد. بر اساس چارت نتایج بدست آمده در پژوهش حاضر، وضعیت متغیرهای موجود در روابط متقابل انسان و محیط تا حدودی ناپایدار است و شرایط کنونی حاکم بر این سیستم در آینده نزدیک به شدت تغییر خواهد کرد و آن، تأثیرات این متغیرها بر روابط مذکور است. در این سیستم، متغیرها تقریباً در حول محور قطری صفحه پراکنده هستند و متغیرها در اکثر مواقع حالت بینابینی از تأثیرگذاری و تأثیرپذیری را نشان می‌دهند (که ارزیابی و شناسایی عوامل کلیدی را بسیار مشکل می‌نماید). در سیستم ناپایدار، متغیرهای تأثیرگذار، دوجهی (ریسک و هدف)، تنظیمی، متغیرهای تأثیرپذیر و متغیرهای مستقل قابل شناسایی هستند.

در روش مستقیم، محقق می‌تواند نتایج خروجی متغیرها را در سمت شمال غرب و جنوب شرق که به ترتیب در درجه ضعیف تا متوسط از تأثیرگذاری و تأثیرپذیری هستند را مشاهده کند، در حالی که متغیرهای قرار گرفته در شمال شرق به همراه متغیرهای قرار گرفته در جنوب غرب سیستم، نشانگر درجه متوسط تا قوی تأثیرگذاری و تأثیرپذیری در سیستم هستند. با توجه به شناسایی سیستم به عنوان سیستم ناپایدار، وجود عوامل ناحیه شمال غربی نمودار، نشان‌دهنده توان تأثیرگذاری کلان آن‌ها بر کل سیستم است. این متغیرها، بیشترین تأثیرگذاری و کمترین تأثیرپذیری در کل سیستم را دارا هستند.

هدف پژوهش ارائه ی مدلی بود که انتظار می‌رفت بتواند شاخص هایی را در روابط انسان-محیط در خانه های قاجاری دارای سکنه در تبریز (زندگی انسان معاصر در خانه ای سنتی) ارائه دهد که تحقق آن‌ها در پیدایش یا تثبیت رفتارهای مبتنی بر سبک زندگی معاصر نیز موثر باشد. لذا با هدف ارتقاء بخشی و تامین فرصت ها در روابط انسان-محیط با توجه به داده های پژوهش ۱۰ شاخص بسیار تاثیر گذار در این روابط شناسایی شده، که بدان پرداخته می‌شود.

نیازها(مادی-ذهنی(روانی-عقلانی)): با توجه به یافته های پژوهش می توان بیان کرد سازمان دهی فضایی خانه های قاجاری تبریز می تواند نیازهای اساسی کاربران آن را تامین نماید. به عبارتی اگر طبیعت سمبولیک محیط انسان و نیز اهمیت آشکار ارزش های سمبولیک را در زمینه های مختلف زندگی و فعالیت بشر بپذیریم، به این ترتیب مفهوم نیازهای پایه و اساسی پدیدار می گردد، زیرا تقریباً تمام نیازهای پایه مستلزم نوعی قضاوت ارزشی است؛ حتی یک انتخاب در مفهوم کاربردی یا سودمندی آن. بنابراین یک فرهنگ می تواند بر مفهوم -فایده یا سودمندی- فارغ از مفهومی که سودمندی به عنوان عنصر اصلی تشکیل دهنده بینش آن فرهنگ از جهان دارد تاکید نماید) Rapoport, (1990). می توان گفت نیازهای اساسی عبارتند از: نیازهای مادی از جمله: احتیاج به تنفس کردن، خوردن، آشامیدن، خوابیدن، نشستن، نیازهای روانی از جمله: خشنودی، ناراحتی، شادی، آرامش و نیازهای عقلانی از جمله: درک خوبی و بدی و زشتی و زیبایی. آنچه در مورد بنای ساخته شده اهمیت دارد نوع پاسخی است که از نقطه نظر فرهنگی به این نیازها می‌دهیم. برای مثال مهم وجود یا عدم وجود یک پنجره نیست؛ بلکه آنچه اهمیت دارد محل

قرار گرفتن پنجره است، که باعث غنای فکری و ذهنی مخاطب در مواجهه با آن می‌شود که در پژوهش حاضر نیز به عنوان تأثیرگذارترین عامل شناسایی گردید.

نگرش‌ها (فرهنگ): فرهنگ یک مفهوم گسترده است که شامل رفتارهای اجتماعی و هنجارهای موجود در جوامع بشری و همچنین مجموعه پیچیده‌ای از دانش‌ها، باورها، هنرها، قوانین، اخلاقیات، قابلیت‌ها، آداب و رسوم، عادات و هر چه که فرد به عنوان عضوی از جامعه خویش فرا می‌گیرد تعریف می‌شود (Tylor, 1871). ادراک انسان از محیط اطرافش تابع فرهنگ اوست (Lestari & Alamsyah, 2019). با توجه به یافته‌های پژوهش در خانه‌های قاجاری تبریز تأثیرات فرهنگ در ادراک محیط، یکی از پایه‌های اصلی زندگی روانی انسان هاست. سازماندهی فضایی خانه‌های قاجاری تبریز از نظر استقرار عناصر، فضاهای مرکزی و نظام دسترسی، با توجه به اینکه در معماری آن دوران اصل بنیادین توجه و تأکید بر درون است (درونگرایی) شکل گرفته و از جمله عوامل تأثیرگذار در تحقیق حاضر در رابطه متقابل انسان و محیط شناسایی شده است.

ارزش‌های اجتماعی: ارزش‌ها، عقاید و باورهای ریشه‌داری هستند که یک فرد، یک گروه و یا یک جامعه درباره رفتار، اعمال و تفکرات دارد، به گونه‌ای که اعمال پسندیده را از ناپسند جدا می‌سازد و داوری درباره خوب و بد را میسر می‌نماید. با توجه به مطالب ارائه شده در بخش فرهنگ، ارزش‌های اجتماعی قسمتی از فرهنگ یا در حقیقت زیر مجموعه‌ی فرهنگ محسوب می‌شوند. در این راستا، به عنوان مثال وجود سلسله مراتب و وجود محرمیت در فضاهای ورودی خانه از جمله ارزش‌های اجتماعی محسوب می‌شود که حفظ احترام و حریم خصوصی افراد خانه را در پی دارد. بر این اساس، رعایت اصل صیانت از زندگی خصوصی، عدم آسیب به حریم خصوصی همسایگان، ارتفاع مناسب و حفظ حریم خانه، پرهیز از ایجاد مزاحمت بصری برای دیگران، ارتفاع ساختمان و زائده‌های مرتفع از جمله ارزش‌های اجتماعی رعایت شده در معماری خانه‌های قاجاری تبریز بوده و نقش بسیار مهمی در شکل‌دهی فضایی این خانه‌ها، بر عهده دارند. ارزش‌های اجتماعی از جمله شاخص‌های تأثیرگذار در سیستم شناسایی شده است.

باورها: باور یا اعتقاد یا عقیده، وضعیتی در ذهن است که با وجود آن، فرد فکر می‌کند که چیزی درست است، بدون اینکه آیا شواهد تجربی یا دلایل عقلی و منطقی وجود دارد یا نه، که با قطعیتی که بر حقایق مسلم دیگری مبتنی باشد، ثابت کند که آن چیز درست است. یکی دیگر از راه‌های تعریف باور، آن را به مثابه‌ی بازنمایی ذهنی از یک نگرش مثبت جهت‌گیری دار به سمت محتمل دانستن و حقیقی بودن چیزی تعریف می‌کند (Primmer, 2018). در خانه‌های قاجاری تبریز اصل و مایه‌ی فضا سازی، فضای باز حیاط است. فضای بازی که با وسواس و دقت تمام و با باور به حضور آسمان و نور و آب در داخل فضا و با شکل منظم، اندازه و تناسبات فکر شده و نماهای موزون آسمان را قاب می‌گیرد و همراه با حوض آب و فواره و درخت و گل و سبزه به محیط خانه حیات می‌بخشد. همه فضاها به آن می‌نگرند و به واسطه آن اعتبار و تشخیص می‌یابند، نسبت به یکدیگر تعریف می‌شوند و به هم گره می‌خورند. در خانه‌های قاجاری تبریز، همه‌ی اجزای خانه از حیاط، نور و هوا، زندگی می‌

گیرند. یافته‌های پژوهش به نقش تاثیر گذار باورها در سازماندهی فضایی و ادراک ساکنین خانه‌های قاجاری تبریز دلالت دارد.

تجربیات گذشته: از آنجا که همه رفتارها در بستر یک زمینه و متن اتفاق می‌افتد و هر زمینه‌ای بر پایه معانی ساخته شده است چنین نتیجه می‌شود که مردم در زمینه‌های مختلف با یافتن اشاره‌های آن معانی رفتارهای متفاوتی از خود بروز می‌دهند (Rapoport, 1990). به این معنی که جریان معنایی به واسطه تداعی معانی مرتبط با یک مفهوم انجام می‌گیرد. تجربیات گذشته به عنوان تداعی گرهایی که بتوانند فضا را برای استفاده کنندگان آن معنایی درخور بخشند به عنوان یکی از ۱۰ شاخص تاثیرگذار در ارتباط انسان-محیط در خانه‌های قاجاری تبریز شناسایی شده است. معانی به وجود آمده بر اساس تجربیات گذاشته با ایجاد ادراک درونی از فضای معماری، عاملی در به وجود آمدن هویت، زیبایی و لذت از فضای ساخته شده در بناهای قاجاری و یا هر بنای معماری تاریخی هستند. آنچه از آن به عنوان معنا یاد می‌شود، حاصل تداعیاتی است که در آموخته‌ها، تجربه‌ها، فرهنگ و عادات افراد ریشه داشته و ادراک، تصویر ذهنی و برخورد هر فرد را در ارتباط با آن فضا و فعالیت‌های رایج در آن رقم می‌زند.

انگیزه‌ها: انگیزه عبارت از یک عامل طبیعی است که جریان عملی را در موجود زنده دارای دستگاه حسی ایجاد می‌کند و مخصوصاً به پدیدارهای طبیعی اطلاق می‌شود که در حواس تاثیر می‌گذارند. کار انگیزه عموماً ایجاد آگاهی است، مانند تحریکی که در اعصاب ایجاد می‌شود. سنجش شعور و آگاهی در این حالت به سنجش عوامل طبیعی آگاهی از قبیل صدا، نور، فشار و ... باز می‌گردد. آگاهی به معنی خاص، به مجموع پدیدارهای طبیعی و فیزیولوژیکی ضروری برای ایجاد و احساس اطلاق می‌شود. در حقیقت انگیزه یکی از عواملی است که رفتارهای هدفمند فرد را تعیین و آنها را آغاز و در طول مسیر هدایت می‌کند و به آنها تداوم می‌بخشد. انگیزه در واقع چرایی رفتار است؛ یعنی همان نیازها یا خواسته‌هایی است که رفتار ما را هدایت می‌کنند و آنچه را انجام می‌دهیم توضیح می‌دهند. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد انگیزه به عنوان نیروی محرک، در احساس و ادراک انسان ساکن در خانه‌های قاجاری تبریز شمرده می‌شود.

وحدت: وحدت در طرح به معنای آن است که عناصر مختلف به نحوی با یکدیگر ادغام شده باشند که همه آن‌ها روی هم تبدیل به یک کل واحد و یکپارچه شوند. خانه‌های قاجاری تبریز، به واسطه کلیت واحد و منسجم فضاها، به صورت واحد ادراک می‌شود. معمار ایرانی آن‌جا که در خانه سنتی قاجاری، اتاق‌ها و فضاهای جزء را حول حیاط مرکزی سازماندهی کرده، رابطه صحیح بین اجزای تشکیل‌دهنده کل و رابطه متقابل جزء و کل را استادانه درک می‌کند. همچنین طاسه‌ی کوچک درون مقرنس یک سردر عیناً شکل کلی همان سردر را دارد. طرح یک ازاره، ترکیب کلی نمای اصلی ساختمان را به یاد می‌آورد. شکل جزئی کوچک، از لته ارسی، همسان شکل کلی همان ارسی است. قاعده‌ای که در ترکیب اجزای یک اتاق یا یک سقف به کار آمده است، همان است که بر کل بنا حاکم

است. بر همین مبنا نتایج پژوهش نشان می‌دهد در این معماری عناصر ترکیب دهنده و وحدت بخش، نقش بسیار مؤثری در ایجاد یک کل مطلوب ایفا می‌کنند که منبث از اتحاد و توافق اجزا است.

مقیاس: در لغت نامه دهخدا مقیاس به معنی قاعده، معیار، ملاک، اندازه، تعداد، حد و مقدار آمده است. در جوامع سنتی عناصر کالبدی ثابت که بیشتر شامل دیوار و سقف و کف هستند نقش روشنی در برقراری ارتباط بر عهده دارند. سازماندهی فضایی عناصر تشکیل دهنده کالبد معماری سنتی، اندازه آن‌ها، مکان، تسلسل، چیدمان آن‌ها و غیره ارتباطات معنایی خاصی را در بیننده القا می‌کنند. بر اساس یافته‌ها مقیاس خانه‌های قاجاری تبریز یکی از شاخص‌های تاثیر گذار در ایجاد ارتباط متقابل در روابط ساکنین خود با محیط خانه محسوب می‌شود.

References

- Adam, R. (2020). *Time for Architecture: On Modernity, Memory and Time in Architecture and Urban Design*: Cambridge Scholars Publishing.
- barati, n., & Soleimannejad, M. A. (2011). Perception of Stimuli in Controlled Environment and Gender Impact on It Case Study: Faculty of Architecture and Urbanism Students at the International University of Imam Khomani, Qazvin, Iran. *The Monthly Scientific Journal of Bagh-E Nazar*, 8(17), 19-30.
- Bechtel, R. B. (2010). Environmental psychology. *The Corsini Encyclopedia of Psychology*, 1-3.
- Bell A. Paul, Thomas C. Greene, Jeffrey D. Fisher, Andrew Baum. (2001). *Environmental Psychology*, Fifth Edition, Wards Worth Group/ Thomson Learning, USA.
- Bonnes, M., & Bonaiuto, M. (2002). Environmental psychology: From spatial-physical environment to sustainable development.
- Catton Jr, W. R., & Dunlap, R. E. (1978). Environmental sociology: A new paradigm. *The american sociologist*, 41-49.
- Craik, Kenneth H. (1970). Environmental Psychology, in *New Directions in Psychology* 4, New York: HOH.
- de Paor-Evans, A. (2016). Futurism: Futurist Architecture. *Routledge Encyclopedia of Modernism*.
- Edraki, M. (2020). Investigating the effect of climatic elements on urban architecture: A case study of Julfa city. *Journal of New Attitudes in Human Geography*, 12(4), 180-202.
- Einifar, A. (2008). The Role of Behavioral Sciences in Environmental Design. In: University of Tehran Press, Tehran, Iran, [In Persian].
- Emagoli, A. (2012). Environmental psychology, a common field of architecture and behavioral sciences. *Behavioral science research and studies*, 4(14), 23.
- Farzidi, M. (2019). Explaining the mechanisms of residential complexes from the perspective of environmental psychology in order to promote life expectancy for residents; Case study: Andisheh Town of Rasht. *Haft Hesar Journal of Environmental Studies*, 7(28), 5-18.
- General Census of Population and Housing, 2016
- Gifford, R. (2007). *Environmental psychology: Principles and practice*: Optimal books Colville, WA.
- Gifford, R., Steg, L., & Reser, J. P. (2011). Environmental psychology.
- Gorbani, M. (2020). Evaluating the effect of biophilic architecture principles on the quality of housing design in the northern climate of Iran (Case study: Gorgan). *Journal of New Attitudes in Human Geography*, 12(2), 405-424.
- Jalili, M. (2011). An analytic review on the concept of the environment in the literature of environmental psychology/28. *MANZAR*, 2(12), 28-.
- Järvillehto, T. (1998a). The theory of the organism-environment system: I. Description of the theory. *Integrative physiological and behavioral science*, 33(4), 321-334.
- Järvillehto, T. (1998b). The theory of the organism-environment system: II. Significance of nervous activity in the organism-environment system. *Integrative physiological and behavioral science*, 33(4), 335-342.

- Jordan, D. T. L. (2000). Human Behavior and the Social Environment I.
- Joye, Y. (2007). Architectural lessons from environmental psychology: The case of biophilic architecture. *Review of general psychology*, 11(4), 305-328.
- Khamenehzadeh, H. (2017). An Introduction to the Concept of Privacy and How it is Realized in the House Life-World1 Comparative Study in Pre-modern and Modern Iranian Houses. *The Monthly Scientific Journal of Bagh- E Nazar*, 14(49), 33-44.
- Kopec, D. A. (2018). Environmental psychology for design.
- Lestari, K., & Alamsyah, B. (2019). Enhancement Technology Aesthetics of Architecture Modern. *International Journal of Civil Engineering and Technology*, 10(01).
- Manaflyuan, S., Zarabadi, Z., Behzadfar, M. (2019). Assessing the Factors Affecting Climate Resilience (Case Study: Tabriz), *Journal of New Attitudes in Human Geography*, 12(45), 509-525.
- Mottalebi, G. (2001). Environmental psychology is a new knowledge in the service of architecture and urban design. *Honar - ha - ye - ziba Memari - va - shahrsazi*(10), 52-67.
- Naghizade, M., & Ostadi, M. (2014). A Comparative Analysis of the Notion of Perception and Its Process in Environmental Psychology and Philosophy with an Emphasis on Its Application to Urban Design. *Iran University of Science & Technology*, 2(2), 3-14.
- Naghizadeh, M. (2013). The Sense of Presence: the Most Desirable Situation for Man's Relationship with Existence. *Journal of Iranian Architecture Studies*, 2(2), 27-46.
- Nari Ghomi, M., & Gharehbaglou, M. (2015). A Model of Environmental Psychology in interaction with Islamic thought. *Iran University of Science & Technology*, 3(1), 19-36.
- Norwood, M. F., Lakhani, A., Maujean, A., Zeeman, H., Creux, O., & Kendall, E. (2019). Brain activity, underlying mood and the environment: A systematic review. *Journal of Environmental Psychology*, 65, Article 101321. <https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2019.101321>
- Pardo, I., & Prato, G. B. (2016). *Anthropology in the city: methodology and theory*: Routledge.
- Phillips, B. (2019). The shifting border between perception and cognition. *Noûs*, 53(2), 316-346.
- Primmer, Justin (2018). Belief, The Stanford Encyclopedia of philosophy. The Metaphysics Research Lab: Stanford, CA
- Proshansky, H. M., Ittelson, W. H., & Rivlin, L. G. (Eds.). (1976). Environmental psychology: People and their physical settings (2nd ed.). Holt.
- Rapoport, A. (1990). *The meaning of the built environment: A nonverbal communication approach*: University of Arizona Press.
- Roster, C.A., & Ferrari, J.R., & Jurkat, M.P. (2016). The dark side of home: Assessing possession "clutter" on subjective well-being. *Journal of Environmental Psychology*, Vol.46. (pp.32-41). <http://dx.doi.org/10.1016/J.Jenvp.2016.03.003>.
- Salehiniya, M., & Shishavan, M. N. (2018). Explaining the role of sensoryscape components based on senses In quality of environmental sensory perception of New Arg of Tabriz. *Journal of Studies On Iranian - Islamic City*, 8(31), 19-32.
- Setayeshgar, E. (2020). Explain the conceptual model of business facade formation with the aim of promoting visual comfort and aesthetics in urban spaces. *Journal of New Attitudes in Human Geography*, 12(3), 113-127.
- Shin, J.H. (2016). Toward a theory of environmental satisfaction and human comfor: A process-oriented and contextually sensitive theoretical framework. *Journal of Environmental Psychology*, Vol.45. (pp.11-21). <http://dx.doi.org/10.1016/J.Jenvp.2015.11.004>.
- Spaargaren, G., & Mol, A. P. (1992). Sociology, environment, and modernity: Ecological modernization as a theory of social change. *Society & natural resources*, 5(4), 323-344.
- Tylor, Edward. (1871). Primitive Culture. Vol 1. New York: J.P. Putnam's Son, Online publication date: April 2012, Online ISBN: 9780511705960, DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511705960>.
- Wells, N. M., Evans, G. W., & Cheek, K. A. (2016). Environmental psychology. *Environmental health: From global to local*, 203.

Identification and analysis of key factors in human-environment interactions in Qajar houses of Tabriz with emphasis on environmental psychology components

Golnaz Pakravan

Department of Architecture, Ahar Branch, Islamic Azad University, Ahar, Iran

Asadollah Shafizadeh

Department of Architecture, Ahar Branch, Islamic Azad University, Ahar, Iran

Mir Saeid Mousavi

Department of Urbanism, Tabriz Branch, Islamic Azad University, Tabriz, Iran

Abstract

In recent years, the subject of environmental psychology and human-environment relations and its ability to be translated into the language of environment and architecture in historical works, has been considered by researchers in this field of knowledge and experts in this field have tried to apply these concepts in Today's architecture, to deal with the excellence of modern buildings arising from the knowledge of historical buildings. In this regard, the purpose of this study is to identify the relationship between man and the environment by recognizing the key factors in this area in the Qajar houses of Tabriz from environmental psychology. The method used in the present study is descriptive, analytical and exploratory and its approach is documentary and survey. In the present study, in order to analyze the data, the method of structural studies in the form of Mick Mac software (interaction analysis) has been used to identify the key factors of the system. In this regard, 50 experts in the field of environmental psychology and architecture were used to weigh the indicators. Based on the results, 10 factors of material needs, psychological needs, intellectual needs, attitudes (culture), social values, beliefs, past experiences, motivations, unity and scale were identified as the most effective key factors of the system. Also, 10 highly influential components of the system were identified, including factors of stillness, psychological needs, scale, legibility and clarity, motivations, solitude, populism, flexibility, privacy and perspective. Also, based on the scatter plot of the research variables, the system has unstable conditions.

Keywords: Environmental psychology, human-environment interactions, Qajar houses of Tabriz
